

А. С. Коджабашян

Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ГЕОГРАФІВ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (XIX–ПОЧ. XX СТ.)

У статті висвітлено особливості розвитку професійної підготовки майбутніх географів до проведення польових досліджень у період XIX – початку XX ст. З'ясовано, що на цей період припадає бурхливий розвиток географічної науки й освіти, який супроводжувався заснуванням низки вищих навчальних закладів, відкриттям кафедр географії та подальшим удосконаленням організації проведення польових досліджень із залученням студентів. Досліджено погляди провідних учених-природознавців щодо стану географічної освіти та важливості організації й упровадження польових досліджень у навчальні плани вузів.

Ключові слова: географічна освіта, професійна підготовка географа, спостереження, польові дослідження.

Постановка проблеми. В умовах модернізації вищої освіти побудова цілісної системи методичної підготовки географа неможлива без урахування успіхів і помилок минулого, без вивчення та збереження багатого досвіду підготовки географів, накопиченого педагогічними вузами нашої країни на різних історичних етапах.

На сучасному етапі розвитку освіти існує нагальна потреба здійснення системи заходів із підвищення професійної підготовки географа. Одним із шляхів підвищення виступає максимальна реалізація педагогічного потенціалу польових досліджень, які є невід'ємною складовою підготовки фахівця, що забезпечує практичне застосування набутих теоретичних знань.

Аналіз актуальних досліджень. Питанням становлення та розвитку вищої географічної освіти, підготовки фахівців з географії приділяли увагу В. Єсаков, Ю. Кандиба, Я. Олійник, О. Тімець, І. Шоробура, О. Трегубенко, М. Криловець, Л. Мельничук, Є. Таможня та ін.

Інтерес до різнобічного вивчення довкілля та значення організації й упровадження систематичних спостережень за природою у зміст навчальних закладів висловлювали Д. Анучин, В. Вахтеров, А. Герд, А. Павлов, І. Розумов, Л. Севрук та ін.

Мета статті – висвітлити особливості розвитку професійної підготовки майбутніх географів до проведення польових досліджень у період XIX – початок XX ст.

Виклад основного матеріалу. Період XIX – початок XX ст. визначаємо другим у передісторії розвитку вищої географічної освіти. Виділення

нижньої межі цього періоду пов'язано з реформуванням освіти під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх вимог суспільства на початку XIX ст., яке торкнулось і якості викладання природничих наук.

У географії, як і в інших галузях знання, настав етап диференціації. Особливо бурхливо відбувалося виділення з географії окремих гілок. Причиною були успіхи експериментальної науки століття. Упродовж XIX ст. фізична географія відокремлюється в самостійну галузь науки, а курс фізичної географії поступово виборював своє місце в навчальному плані навчальних закладів.

Практичні заняття в університетах із природничих наук проводили переважно в кабінетах і лабораторіях. Бурхливий розвиток природничих наук у XIX ст. вимагав пошуку таких форм навчальної діяльності, які б істотно пов'язували наукову теорію з практикою, залучали студентів до самостійних пошуків і досліджень. Саме тому в класичних університетах України запроваджуються лабораторні заняття. Наприклад, у 1870–1871 навчальному році в мінералогічному кабінеті під час практичних занять брало участь 40 чол. За свідченням вченої ради університету, результати цих практичних занять були задовільними [5, 219].

Положення першого університетського статуту 1804 р. (глава III, §24) закріпило географію як додаток до вивчення історії на відділі словесних наук, що зіграло негативну роль у розвитку географії як комплексної дисципліни, особливо її природної складової. Але вже за другим статутом 1835 р. (глава II, ст. 11) географія була виключена до другого відділення філософського факультету в складі предмету «фізика та фізична географія».

У статуті було наголошено, що викладачу природничої історії необхідно використовувати в процесі викладання матеріали місцевої природи: «...збирати трави, різні роди земель, каменів, пояснювати їхні властивості й відмітні ознаки..., бо малюнки й описи не можуть дати ясного про те розуміння» [12, 35].

Центрами наукових досліджень підготовки фахівців з різних спеціальностей, у тому числі й з географії, в підросійській Україні були Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.) і Новоросійський в Одесі (1865 р.), які з другої половини XIX ст. стали потужними центрами розвитку наук природничого циклу. Працюючі в цих університетах, учені здійснювали географічні дослідження, і тільки наприкінці XIX ст. викладання студентам курсу географії мало вже систематичний характер.

Заснування Харківського університету пов'язано з ім'ям визначного українського просвітника, вченого-енциклопедиста, природознавця В. Каразіна, якого за широту наукових інтересів, практичну діяльність у

багатьох галузях шанувальники й сучасники назвали «українським Ломоносовим». Він освоював і вирощував нові види сільськогосподарських культур, здійснював досліди з виготовлення хімічних добрив, домагався створення мережі метеостанцій і він перший в Україні обґрунтував метеорологію як науку, стверджуючи важливість дослідження показників стану атмосфери й для географічної науки в цілому.

Структура університету включала 4 факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, медичний і юридичний. Розрізнені суспільно-географічні дослідження першої половини XIX ст. мали переважно практичний характер і здійснювалися в руслі камеральної статистики, поширеної у Західній Європі [4, 8].

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграв Київський університет Св. Володимира, у навчальні плани якого фізична географія була введена з перших років його існування. На фізико-математичному відділі філософського факультету було створено кафедру фізики та фізичної географії.

У перші роки курс фізичної географії читали професори В. Чехович та Е. Кнорр, увага яких була звернена на метеорологію та викладання в цілому мало геофізичний напрям. Викладачі університету вже в перші роки його існування розпочали роботу з вивчення природних умов України [7, 7].

Розвиток природничих дисциплін нерозривно пов'язаний із діяльністю наукових і громадських природознавчих організацій того часу. Важливу роль у вивченні природи різних регіонів відіграло Російське географічне товариство. За умов активізації соціально-економічного та громадсько-політичного життя, прискореного розвитку наукової думки, значною мірою під впливом діяльності Російського географічного товариства, помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович у 1850 р. порушив питання про створення «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа», а вже наступного року на базі Київського університету Св. Володимира було створено першу наукову інституцію, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону України. Її завданням стало поєднання вчених цілей університету з практичною користю місцевого краю, тобто звернути край на користь науки, а науку на користь краю.

Співробітники цієї Комісії фактично започаткували регіональні статистико-географічні та краєзнавчі дослідження, виробили критерії їх програмного забезпечення. Найбільш плідною була праця впродовж першого періоду існування Комісії (1851–1854 рр.). Тоді було проведено 18 наукових засідань і видано три томи її «Праць». Останній, четвертий, том був

виданий у 1861 р. Більша частина опублікованих членами Комісії статей була присвячена флорі, фауні, мінералогії, геології та статистиці України.

У тому ж 1851 р. Російське географічне товариство рекомендувало до публікації зразок плану опису краю (418 питань), першу частину якого було присвячено опису природи. Автором цього плану був відомий учений Д. Журавський, який підкреслював особливе практичне значення вивчення природи регіону й опублікував у 1852 р. тритомник «Статистический опис Київської губернії», значну частину змісту першого тому якого присвячено опису природи регіону, її господарській оцінці та порівняльному аналізу природних ресурсів Київської губернії з іншими регіонами України.

У 1886 р. Особлива комісія за дорученням Імператорського товариства природодослідників склала «Програми й повчання для спостережень і збирання колекцій з геології, ґрунтознавства, метеорології, гідрології, нівеляції, ботаніки й зоології», які надавали рекомендації для «всіх любителів природознавства» з дослідження місцевих флори, фауни, ґрунтів, корисних копалин і геологічної будови рідної місцевості, й мали завдання розвинути у читачів «любов до природно-історичних досліджень» [9, 4]. «Програми» перевидавали неодноразово (у 1889, 1891, 1896, 1902, 1908, 1913 роках), їх активно використовували в навчальних закладах, що свідчить про значну потребу практиків у системних програмах і рекомендаціях із досліджень природних компонентів місцевості.

Винятково важливу роль в історії становлення природничих наукових товариств відіграв Перший Всеросійський з'їзд природознавців у Петербурзі. На його пленарному засіданні 4 січня 1868 р. було винесено пропозицію щодо заснування при кожному університеті Російської імперії товариства природодослідників. Це було важливим кроком у розвитку та становленні університетської географії та процесу дослідження природи. Саме наукові товариства природодослідників започаткували систематичне проведення польових досліджень у вузах країни.

У 1869 р. товариства дослідників природи були відкриті при Київському, Казанському, Новоросійському та Харківському університетах. Аналогічні товариства з'явилися пізніше при Дерптському (1887 р.), Варшавському (1888 р.) й Томському (1889 р.) університетах. Процес формування наукових товариств тривав, і у 1901 р. було створено Катеринославське наукове товариство, а в 1910 р. – Кримське товариство дослідників природи та любителів природи.

Ці товариства сприяли становленню й подальшому розвитку проведення систематичних дослідів на місцевості. Є дані про те, що

дослідження проводилися із залученням напрямків тематичного картографування, як засобу просторового аналізу інформації. Так, наприклад, з другої половини XIX ст. значна частина досліджень геологів університету була пов'язана з 10-верстною геологічною зйомкою та складанням геогностичних карт, зокрема для «Природничої історії губерній Київського навчального округу» [8].

Починаючи із середини 50-х років XIX ст. поживляється діяльність учених-природознавців Київського університету Св. Володимира, яка пов'язана, насамперед, із включенням до програм циклу природничих дисциплін.

У 1855 р. у Київському університеті була заснована метеорологічна обсерваторія, створення якої зумовлювалося потребами сільського господарства, для ефективного ведення якого необхідні були більш точні знання про клімат і погоду. Ці дослідження відіграли значну роль у розвитку метеорології та кліматології в Україні.

Важливою спільною рисою всіх університетів було те, що в системі викладання продовжувало панування лекційної форми навчання. Дослідники вказують на те, що основна риса навчального процесу в університеті полягала у «вислуховуванні та розумінні лекцій, які читаються» [1, 211]. Між тим, переважна більшість лекцій університетських професорів не відзначалася глибиною змісту та достатнім теоретичним рівнем.

Незважаючи на те, що в класичних університетах України в XIX ст. активно використовувалися лекції в педагогічному процесі, було вироблено й упроваджено такі нові організаційні форми навчальної роботи, як: практичні та семінарські заняття, просемінарії, колоквиуми, спецсемінари, спецкурси та співбесіди.

Практичні заняття в університетах із природничих наук проводили переважно в кабінетах і лабораторіях. Бурхливий розвиток природничих наук у XIX ст. вимагав пошуку таких форм навчальної діяльності, які б істотно пов'язували наукову теорію з практикою, залучали студентів до самостійних пошуків і досліджень.

Організації польових досліджень значущу роль приділяв відомий природодослідник, професор Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а згодом університету Є. Зябловський, відомий своїми працями – «Новейшее землеописание Российской империи», «Краткое землеописание Российского государства» та «Всеобщая география Российской империи». Він відзначав, що формування уявлень про природні компоненти певної місцевості відбувається за такими напрямами: збільшення кількості розглянутих об'єктів, ширше використання планів характеристик, уточнення наявних і збір

нових даних про географічні об'єкти, видалення другорядних і помилкових відомостей, ширше використання даних дослідників і мандрівників, опис нових (приєднаних) територій. Своїм завданням Є. Зябловський вважав «не випустити з уваги предмет, про який є відомості, і описати його у своєму місці» [6, 7]. Тому, якщо перші його підручники мали прогресивне значення, то останні видання стримували розвиток географічної освіти в Росії.

Наукова робота студентів у період XIX – початку XX століття реалізовувалася шляхом виконання самостійних досліджень пошукового характеру, участі в спільних з викладачами наукових експедиціях, підготовці та захисту наукових праць на звання «кандидата», участі в роботі наукових гуртків, товариств. Така практика була поширена в Київському та Харківському університетах. Роботи деяких студентів Університету Св. Володимира, виконані в семінаріях і лабораторіях, становили значний науковий інтерес і друкувалися в «Университетских известиях».

Початок розвитку географії в сучасному її розумінні доводиться на останнє 15-річчя XIX ст. Статутом 1884 р. в університетах засновувалися кафедри географії. Це, насамперед, було пов'язано з істотним розвитком географічної науки, явним посиленням її прикладного значення й у зв'язку з цим відставанням у підготовці кадрів вищої кваліфікації.

Глибоко розумів користь географічної освіти та організації кафедр географії в університетах М. Пирогов: «При отсутствии особой кафедры для преподавания географии в университетах, нет науки, которая связывала бы отдельные отрасли естествознания и служила бы основанием для изучения истории и статистики» [3, 92].

Говорячи про доцільність відкриття в університетах кафедр географії, М. Пирогов мав на увазі, передусім, необхідність підготовки грамотних географів: «Настоятельная потребность, ощущаемая гимназиями в хороших преподавателях географии, указывает на необходимость основательной подготовки учителей в педагогических курсах. Достижение этой цели условливается открытием особых кафедр при университетах» [Там само, 92].

Відзначаючи негативну тенденцію в розвитку географічної освіти, викладач Московської практичної академії А. Телегін висловлював тривогу про стан географії: «Ни одна наука не представляет такого печального явления в России, как география. Не принятая в университетах, не доведенная до полного развития в гимназиях, она остановилась на одних частностях и осуждает воспитанника заучивать множество предметов, не принадлежащих ее области» [Там само, 91].

Ідеї про виховну цінність спілкування людини з природою були розвинуті та збагачені в працях педагогів-натуралістів XIX століття.

Основоположник методики викладання природознавства як наукової дисципліни та методу практичних і лабораторних робіт О. Герд створив низку посібників з методики природознавства, у яких узагальнив форми та методи організації навчання з урахуванням взаємозв'язку наукових знань і чуттєвого сприйняття природних об'єктів та явищ. «Дослідницька та практична робота, – за ствердженням О. Герда, – повинні були озброїти молоду людину практичними вміннями взаємодії з природними об'єктами, що могли би бути застосованими нею після закінчення навчання» [2, 18].

Розробці важливих методичних аспектів організації безпосереднього сприйняття живої та неживої природи своєї місцевості під час спостережень у природі присвячено роботи Л. Севрука. Міцне осмислення результатів спостережень, на думку відомого методиста-природознавця, не лише сприяє формуванню системи природничих знань, накопиченню практичного досвіду, але і є важливою умовою розумового розвитку учнів: «Любов осяяна думкою про природу й про її вивчення, стане дорогоцінним внеском в інтелект людини на все її життя» [10, 34].

У другій половині XIX ст. українські університети, скориставшись статутом 1863 р., збільшили кількість практичних занять. У щорічних звітах міністра народної освіти про стан галузі спеціально повідомлялося про організацію практичних занять семінарів на різних факультетах. У 1870 р. було, зокрема, запроваджено семінари на історико-філологічному факультеті Харківського університету.

У 1884 р. за новим статутом на історико-філологічному факультеті Московського університету була заснована кафедра географії та етнографії, завідувачем якого став Д. Анучин. Працями багатьох років ученому вдалося закласти основи справжньої університетської географічної школи, яку відрізняло вдале поєднання широкої географічної підготовки студентів із поглибленою спеціалізацією – принцип, за яким і сьогодні будується підготовка фахівців-географів. Визначаючи завдання географії та методики її викладання, виступав проти механічного заучування набору географічних даних, не пов'язаних між собою й тим самим позбавлених сенсу та значення, і наполягав на активному використанні наочності та спостережень, що на думку Д. Анучина, активізує розумову діяльність учнів, сприяє їхньому загальному розвитку, формуванню в них необхідної суми знань [11, 38].

Наприкінці XIX ст. в університетах України створено кафедри географії, зокрема при Київському (очолював П. Броунов – автор «Курсу фізичної

географії» (1910)) та Харківському університеті (очолював А. Краснов, якому належать важливі фізико-географічні дослідження й описи Лівобережної України та степів Причорномор'я). Слід зауважити, що на початку ХХ ст. у структурі українських університетів (інститутів) не існувало географічних факультетів, така ситуація тривала аж до революційних подій 1917 року.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз джерельної бази дає підставу стверджувати, що ХІХ – початок ХХ ст. являє собою період бурхливого розвитку географічної науки й освіти.

Активний розвиток вищої школи в плані підготовки спеціалістів-предметників позитивно вплинув на процес теоретичного обґрунтування й методичного вдосконалення викладання природничих дисциплін, організації та проведення польових досліджень.

Основними організаційними формами наукової діяльності академічних штатів і студентів була науково-дослідна робота на факультетах та кафедрах університетів; наукова й видавнича діяльність; участь у роботі різноманітних наукових товариств, зокрема товариств природодослідників, наукових гуртків; книговидавнича діяльність. Державне управління науковою діяльністю університетів здійснювалося переважно адміністративними методами, свідченням цьому є детальна регламентація дій навчальних закладів, обмеження тематики наукових досліджень, жорстка цензура дослідницької та видавничої діяльності викладачів, обмеження автономії, незадовільне матеріальне забезпечення. Вищезазначене негативно впливало на розвиток професійної підготовки географів у вищих навчальних закладах і утруднювало розробку педагогами методичних аспектів організації польових досліджень майбутніх фахівців.

Перспективою подальших досліджень є з'ясування особливостей розвитку професійної підготовки майбутніх географів до проведення польових досліджень протягом ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Исторический очерк первого пятидесятилетия университета / М. Ф. Владимирский-Буданов // Тип. Императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – 734 с.
2. Герд А. Я. Избранные педагогические труды : сб. биограф. инф. / А. Я. Герд ; под. ред. Б. Е. Райкова. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 205 с.
3. Есаков В. А. География в Московском университете : Очерки организации преподавания и развития географической мысли (до 1917 г.) / В. А. Есаков. – М., 1983. – 143 с.
4. Кандиба Ю. І. Розвиток суспільно-географічної думки в Харківському регіоні : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.13 «Історія географії» / Ю. І. Кандиба. – К., 2009. – 22 с.

5. Курило Л. Ф. Еволюція педагогічного процесу в системі університетської освіти України (XIX – початку XX ст.) / Л. Ф. Курило // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Серія «Історичні науки». – Вип. 4 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 208–225.

6. Никитин Н. П. К. И. Арсеньев и его роль в развитии экономической географии России / Н. П. Никитин // Вопросы географии. – 1948. – Сб. 10. – С. 3–40.

7. Олійник Я. Б. Розвиток природничо-географічної освіти і науки у Київському національному університеті / Я. Б. Олійник // Фізична географія та геоморфологія. – 2009. – Вип. 55. – С. 7–14.

8. Офіційний сайт Географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кафедра геодезії та картографії [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geo.univ.kiev.ua/general-information-6.html>.

9. Программы и наставления для наблюдений и собирания коллекций по геологии, почвоведению, метеорологии, гидрологии, нивелированию, ботанике и зоологии / Сост. Особой Комиссией по поручению Императорского Общества Естествоиспытателей при Императорском С.-Петербургском Университете. – С.-Петербург : Изд. Императорского СПб Об-ва Естествоиспытателей, 1913. – 646 с.

10. Севрук Л. С. Методика начального курса естествоведения. Книга для учащихся / Л. С. Севрук. – СПб., 1902.

11. Строев К. Ф. Методические взгляды Д. Н. Анучина и его деятельность в школьной географии / К. Ф. Строев // География в школе. – 1950. – № 1. – С. 35–39.

12. Яхонтов А. А. Краеведение и школа / А. А. Яхонтов // Вопросы краеведения : сб. докладов, сделанных на Всерос. конф. научн. общ-в по изучению местного края в Москве в декабре 1921 года, созв. Академическим Центром / под. ред. В. В. Богданова. – Нижполиграф, 1923. – С. 35–43.

РЕЗЮМЕ

Коджабашян А. С. Особенности развития профессиональной подготовки будущих географов к проведению полевых исследований (XIX – нач. XX в.).

В статье освещены особенности развития профессиональной подготовки будущих географов к проведению полевых исследований в период XIX – начала XX в. Выяснено, что обозначенный период характеризуется бурным развитием географической науки и образования, который сопровождался основанием ряда высших учебных заведений, открытием кафедр географии и дальнейшим совершенствованием организации проведения полевых исследований с участием студентов. Проанализированы взгляды ученых-естествоиспытателей о состоянии географического образования, важности создания отдельных кафедр географии, организации и внедрения полевых исследований в учебные планы вузов.

Ключевые слова: географическое образование, профессиональная подготовка географа, наблюдения, полевые исследования.

SUMMARY

Kodzhabashyan A. Specifics of professional training of future geographers for the field researches (XIX – beginning of the XX century).

An article covers the specifics of professional training of future geographers for field researches in period of the XIX – beginning of the XX century. It is detected that this period is characterized by rapid development of geographical science and education, followed by foundation of several higher educational institutions, opening of geographical departments and further improvement of field researches with the participation of students.

The place of geographical discipline in education plans of the main high schools in the country is defined. The specifics of organization of practice related to nature observation is considered.

It is found out that during the XIX – beginning of the XX century the scientific work of students have been implemented by performing independent exploratory researches, participation in joint scientific expeditions with teachers and in scientific sections.

It is established that the increase of natural scientists' activity since the mid-50s of the XIX century was due primarily to the inclusion of natural sciences in the program cycle. And at the end of the XIX century teaching geography to students was already systematic.

The negative trends in geography teaching related to usage of lectures mainly, which are not very deep and instructive, and missing interaction between knowledge and practice are emphasized.

It is detected that the development of geographical disciplines are inseparably linked to the activities of scientific and nature-study organizations of that period. An important part in nature research of different regions played Russian Geographical Society which employees in fact have founded regional statistical-geographical and local researches, set up criteria of its program support.

It is defined that foundation of scientific societies has become one of the special organization form of scientific researches, and namely society of naturalists. This has caused the development and formation of geography and nature study. It is determined that teaching stuff started actively involving and encouraging students in research activities.

The viewpoints of natural scientists are analyzed, namely about study status, the importance of foundation of geographical departments, organization and involvement of field researches into education plans of high schools.

It is found out that active development of higher school in the preparation of subject teachers had a positive impact on the process of theoretical justification and methodological improvement of teaching of natural sciences, as well as organizing and conducting field researches.

Key words: *geographical education, professional training of a geographer, observation, field research.*